

ประวัติศาสตร์และศิลปกรรมทางศาสนาเขาดมอรัตน์
ในอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ เพชรบูรณ์*
HISTORY AND RELIGIOUS ARTS OF KHAO THAMORAT IN
SI THEP HISTORICAL PARK PHETCHABUN

พระราชพัชรธรรมเมธี (ลักษณะ บุญคำ)*, พระมนูศักดิ์ คำผา

PhraRatphatcharathammethree (Laksana Boonkham)*, Phra Manusak Kampha

คณะพุทธศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย วิทยาลัยสงฆ์พ้อขุนผาเมือง เพชรบูรณ์ ประเทศไทย

Faculty of Buddhism, Mahachulalongkornrajavidyalaya University, Phokhunphamuang Buddhist College,
Phetchabun, Thailand

*Corresponding author E-mail: phatcharabundit.07@gmail.com

*Tel: 082-806-9632

บทคัดย่อ

รายงานวิจัย มีวัตถุประสงค์เพื่อ 1) ศึกษาประวัติศาสตร์ ความเป็นมาของเขาดมอรัตน์ 2) ศึกษาศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนา ของเขาดมอรัตน์ และ 3) วิเคราะห์พุทธศิลปกรรม ของเขาดมอรัตน์ เป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ โดยการเก็บข้อมูลจากวรรณกรรม และการสัมภาษณ์จากผู้ให้ข้อมูลสำคัญ จำนวน 37 รูป/คน ผลการวิจัยพบว่า เขาดมอรัตน์ เป็นภูเขารธรรมชาติ มีอายุยาวนานก่อนการสร้างเมืองศรีเทพ ด้วยลักษณะที่โดดเด่นเป็นภูเขาลูกโดด มีความสูงที่มองเห็นได้จากที่ไกล สามารถใช้เป็นจุดสังเกตของนักเดินทางได้ และถูกกำหนดให้เป็นพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อเรื่องมณฑลจักรวาล ซึ่งส่งผลให้การสร้างศาสนสถานต้องคำนึงถึงทิศทางของเขาดมอรัตน์ เริ่มมีบทบาทต่อเมืองศรีเทพ หลังพุทธศตวรรษที่ 12 ศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนา ภายในถ้ำมอรัตน์ อยู่ในรูปแบบของประติมากรรมที่ถูกสลักไว้บนผนังถ้ำ ประกอบไปด้วยพระพุทธรูปยืนบนดอกบัวปางแสดงธรรมสองมือและมือเดียว พระพุทธรูปปางสมาธิ พระโพธิสัตว์ ภาพสลักธรรมจักรและสถูป โดยรูปสลักทั้งหมดเป็นศิลปะแบบทวารวดี ถูกสลักขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 13 ได้รับอิทธิพลจากศิลปะทวารวดีภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ และศิลปะเขมร โดยสลักส่วนร่างกายของพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ให้มีความบางเหมือนสตรี มีใบหน้ารูปไข่ ดวงตาจมูก ริมฝีปากได้สัดส่วน ห่มจีวรบางไม่เป็นริ้ว ห่มคลุมทั้งยืนและนั่ง ส่วนพระโพธิสัตว์จะยืนเอียงตัวเล็กน้อย เส้นผมของพระโพธิสัตว์ขมวดเป็นชั้นสวมชฎามงกุฏ ด้วยการผสมผสานความงามของศิลปะจากพระพุทธศาสนาเถรวาท มหายาน และฮินดู ทำให้เกิดเอกลักษณ์เฉพาะตัว ทำให้กลายเป็นศิลปะช่างศรีเทพ

คำสำคัญ: เขาดมอรัตน์, ศิลปกรรมทางศาสนา, อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ

Abstract

Research report on the history and religious art of Khao Thamorat, Sri Thep Historical Park, Phetchabun, aims to 1) Study the history and background of Khao Thamorat, 2) Study the Buddhist art of Khao Thamorat, and 3) Analyze the Buddhist art of Khao Thamorat. This is a qualitative research conducted thru literature review and interviews with 37 key informants. The research found that: Khao Thamorat is a long history predating the establishment of the city of Si Thep. It is characterized by a solitary mountain, visible from afar, made it a landmark for travelers. It was designated as a sacred area according to the belief in the cosmic realm, which influenced the orientation of religious sites built in the area. Khao Thamorat began to play a significant role in the city of Sri Thep after the 12th Buddhist century. Buddhist art within the Thamorat cave is in the form of sculptures carved into the cave walls. It includes standing Buddha statues on lotus flowers in both two-handed and one-handed teaching poses, seated Buddha statues, Bodhisattvas, carved Dharma wheels, and stupas, All of these are the Dvaravati style. The religious art was influenced by the art of the Dvaravati period in the central and northeastern regions, as well as Khmer art. The body parts of the Buddha and Bodhisattva were carved to like women, with oval faces, proportionate eyes, noses, and lips that did not appear fierce. The robes were thin and unwrinkled, covering both standing and sitting figures. The Bodhisattva stood slightly tilted, with hair styled in layers and adorned with a crown, a style popular in Khmer art. The blend of Theravada, Mahayana, and Hindu art created an identity, resulting in the art of Sri Thep.

Keywords: Khao Thamorat, Religious Art, Sri Tep Historical Park

บทนำ

เขาดมอรัตน์เป็นส่วนหนึ่งของอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ เป็นภูเขาที่มีความสำคัญต่อการสร้างเมือง รวมถึงศาสนสถาน และถูกยกระดับขึ้นเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ในพุทธศตวรรษที่ 13 - 15 โดยการสลักผนังถ้ำเป็น พระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์ เพื่อปรับเปลี่ยนถ้ำบนยอดเขาดมอรัตน์ให้กลายเป็นศาสนสถาน แต่ในปัจจุบัน ประวัติ และความสำคัญของเขาดมอรัตน์ยังไม่ได้รับการศึกษาและนำมาเผยแพร่อย่างเป็นรูปธรรม ซึ่งแตกต่างจากเมือง โบราณศรีเทพ ทำให้เขาดมอรัตน์ยังไม่เข้าสู่กระบวนการพัฒนาเพื่อเป็นแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนาและ ศิลปะถูกจัดอยู่ในกลุ่มมนุษยศาสตร์ เพราะมีการสื่อสารผ่านอารมณ์และความรู้สึกเหมือนกัน และศิลปะทางศาสนา เกิดขึ้นจากแรงบันดาลใจของผู้ที่ศรัทธา มีจุดมุ่งหมายเพื่อการสื่อสารหลักคำสอนและสร้างประสบการณ์การรับรู้ เรื่องศาสนาแก่สังคมศิลปะทางศาสนามีรูปแบบในการสร้างที่แตกต่างกันออกไปตามยุคสมัย ขึ้นอยู่กับอิทธิพล ที่มีผลต่อการสร้างผลงานของศิลปินในช่วงเวลานั้น ดังนั้น การค้นพบ ศาสนสถานและศาสนวัตถุ จึงสามารถใช้เป็น หลักฐานเชิงประจักษ์ สำหรับการบอกเล่าประวัติศาสตร์ อารยธรรม และความเชื่อในอดีตว่า มีความเป็นมาและ มีลักษณะเช่นไร (ศรีศักดิ์ วัลลิโภดม, 2560) ศิลปะทางศาสนาจึงบอกถึงสภาพสังคมขณะนั้นได้

เมืองศรีเทพ ปัจจุบันอยู่ในเขตอำเภอศรีเทพ จังหวัดเพชรบูรณ์ มีหลักฐานการอยู่อาศัยของมนุษย์ตั้งแต่ พุทธศตวรรษที่ 5 - 7 ภายหลังรับเอาอารยธรรมจากอินเดีย จึงเริ่มมีการก่อร่างสร้างเมืองอย่างเป็นทางการเป็นลักษณะ ผังเมืองรูปสี่เหลี่ยมมุมมน มีระบบคูคันน้ำคันดินซ้อนอยู่ในตัวเมืองโดยรอบ ภายหลังมีการสร้างเมืองเพิ่มเติม ทางทิศตะวันออกของเมืองเดิม ประมาณพุทธศตวรรษที่ 11 - 13 หลังการเข้ามาของอารยธรรมทวารวดี (กรมศิลปากร, 2550) เมืองศรีเทพจึงเป็นเมืองแฝด ที่เต็มไปด้วยโบราณสถานและโบราณวัตถุต่างยุคต่างสมัย ตามอิทธิพลทางวัฒนธรรมและการปกครอง เมืองศรีเทพมีการเปลี่ยนแปลงความเชื่อทางศาสนาหลายยุคสมัย จากการผลัดกันมีอำนาจของอาณาจักรใหญ่ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 เมืองศรีเทพถูกปกครองโดยอาณาจักร พุณัน จึงนับถือศาสนาพราหมณ์ มีการพบแผ่นจารึกการประดิษฐานเทวรูปพระอิศวรของพระเจ้าภวรมัน (วิชัย ตันกิตติกร, 2534) พุทธศตวรรษที่ 13 - 15 เมืองศรีเทพถูกปกครองโดยอาณาจักรทวารวดี จึงนับถือพระพุทธศาสนา ทำให้ปรากฏพุทธศิลปกระจายอยู่ทั่วไป โดยเฉพาะประติมากรรมในถ้ำเขาอมรรัตน์ และจารึก เย ธมมา และ ในพุทธศตวรรษที่ 16 - 18 ได้รับเอาอารยธรรมจากเขมรซึ่งมีอำนาจเหนือเมืองศรีเทพในขณะนั้น

เขาอมรรัตน์เป็นภูเขาที่มีความสำคัญต่อเมืองศรีเทพ ไม่ใช่เพียงเพราะในถ้ำเขาอมรรัตน์มีการสลัก ประติมากรรมรูปพระโพธิสัตว์ ตามความเชื่อของพระพุทธศาสนาฝ่ายมหายานเท่านั้น แต่เขาอมรรัตน์ยังมีอิทธิพล ต่อการวางผังเมืองศรีเทพและการสร้างโบราณสถานอื่น ๆ ในฐานะภูเขาศักดิ์สิทธิ์ (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, 2542) โดยเฉพาะการสร้างเขาค้างนอก ซึ่งมีโครงสร้างแบบผังมณฑลจักรวาล สันนิษฐานว่ามีอายุเท่ากับภาพสลักรูป พระโพธิสัตว์บนเขาอมรรัตน์

ดังนั้น การศึกษาประวัติศาสตร์และพุทธศิลปกรรมที่ปรากฏบนเขาอมรรัตน์จึงมีความสำคัญต่อการสร้าง องค์ความรู้ทางวิชาการเกี่ยวกับพัฒนาการของเมืองศรีเทพในอดีต โดยเฉพาะความสัมพันธ์ระหว่างภูมิประเทศ ความเชื่อทางศาสนา และการสร้างศิลปกรรม นอกจากนี้ ผลการศึกษายังสามารถนำไปใช้ในการจัดทำฐานข้อมูล ทางวิชาการเกี่ยวกับโบราณสถานและศิลปกรรมบนเขาอมรรัตน์ เพื่อสนับสนุนการอนุรักษ์มรดกทางวัฒนธรรม และเป็นข้อมูลสำคัญในการพัฒนาพื้นที่ให้เป็นแหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ ศาสนา และศิลปกรรม ในขณะเดียวกัน การพัฒนาองค์ความรู้ดังกล่าวยังสามารถนำไปใช้ในการส่งเสริมการท่องเที่ยวเชิงวัฒนธรรมของจังหวัดเพชรบูรณ์ โดยการเชื่อมโยงพื้นที่เขาอมรรัตน์เข้ากับแหล่งโบราณสถานอื่น ๆ ในเขตเมืองศรีเทพ เพื่อสร้างเส้นทางการเรียนรู้ ทางประวัติศาสตร์และวัฒนธรรมแก่ประชาชน นักวิชาการ และนักท่องเที่ยว ด้วยเหตุนี้ ปัญหาสำคัญของการวิจัย จึงอยู่ที่ การขาดองค์ความรู้เชิงระบบเกี่ยวกับประวัติศาสตร์ ความสำคัญ และพุทธศิลปกรรมของเขามอรัตน์ ในบริบทของเมืองศรีเทพ ซึ่งจำเป็นต้องได้รับการศึกษา วิเคราะห์ และสังเคราะห์จากหลักฐานทางวิชาการ เพื่อสร้าง ฐานข้อมูลความรู้ที่สามารถนำไปใช้ในการอนุรักษ์ การเผยแพร่ และการพัฒนาพื้นที่ทางวัฒนธรรมได้อย่างเหมาะสม และยั่งยืน

วัตถุประสงค์ของการวิจัย

1. เพื่อศึกษาประวัติศาสตร์ ความเป็นมาของเขามอรัตน์ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ เพชรบูรณ์
2. เพื่อศึกษาศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนาของเขามอรัตน์ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ เพชรบูรณ์
3. เพื่อวิเคราะห์พุทธศิลปกรรม ของเขามอรัตน์ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ เพชรบูรณ์

วิธีดำเนินการวิจัย

รูปแบบการวิจัยเป็นการวิจัยเชิงคุณภาพ (Qualitative Research) แบบผสมวิธี คือ การวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) และการวิจัยเชิงปฏิบัติการ (Action Research) โดยการเก็บข้อมูลปฐมภูมิ (Primary Data) และข้อมูลทุติยภูมิ (Secondary Data) ใช้การสัมภาษณ์แบบเชิงลึก (In-depth Interview) กับผู้ให้ข้อมูลสำคัญ (Key Informants) เป็นการวิจัยที่เน้นข้อมูลความเชื่อมโยงระหว่างเขตรมอรัตน์ที่มีต่ออุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ และอิทธิพลทางวัฒนธรรมและการปกครองที่มีผลต่อพุทธศิลป์ในถ้ำเขตรมอรัตน์

ผู้ให้ข้อมูลสำคัญในการวิจัย โดยการเลือกแบบเจาะจง (Purposive Selection) จำนวน 3 กลุ่ม รวมทั้งสิ้น 37 รูป/คน ประกอบด้วย 1) กลุ่มผู้นำทางศาสนาภายในพื้นที่ศึกษาวิจัย ตำบลโคกสะอาด ตำบลศรีเทพ จำนวน 7 รูป 2) กลุ่มผู้นำชุมชนในตำบลศรีเทพ และตำบลโคกสะอาด จำนวน 23 คน และ 3) กลุ่มเจ้าหน้าที่รัฐ ผู้นำด้านวัฒนธรรมและสิ่งแวดล้อม จำนวน 7 คน

เครื่องมือที่ใช้ในการเก็บรวบรวมข้อมูล ได้แก่ แบบสัมภาษณ์ (Interview Guide) เพื่อสัมภาษณ์ข้อมูลสำคัญเชิงลึก (In-depth Interview) โดยใช้กระบวนการสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง (Unstructured Interview) 1) จากแบบสัมภาษณ์ที่ผ่านกระบวนการทบทวนวรรณกรรมและการลงพื้นที่เพื่อเก็บข้อมูลเบื้องต้น ก่อนนำมาประมวลเพื่อตั้งเป็นคำถามในการสัมภาษณ์ เพื่อให้ตรงตามวัตถุประสงค์ของการวิจัย 2) การบันทึกเสียงจากการสัมภาษณ์ เพื่อช่วยในการเก็บข้อมูล เนื่องจากใช้แบบสัมภาษณ์แบบไม่มีโครงสร้าง (Unstructured Interview) จึงไม่สามารถระบุเวลาที่แน่นอนในการสัมภาษณ์เพื่อให้ได้ข้อมูลครบถ้วนได้ โดยมีการขออนุญาตผู้ให้ข้อมูลก่อนเสมอ 3) การบันทึกภาพ เพื่อใช้ประกอบการวิจัย และเพื่อช่วยในการตอบคำถามในบริบทของการทำงานวิจัยในช่วงเวลาดังกล่าว โดยการนำภาพถ่ายมาใช้ ได้ขออนุญาตผู้ที่อยู่ในภาพเป็นที่เรียบร้อยแล้ว และ 4) การจดบันทึกภาคสนาม (Field Note) คณะผู้วิจัยได้ทำการจดบันทึกคำสัมภาษณ์และจดบันทึกสิ่งที่สังเกตเห็นจากศาสนวัตถุ งานวิจัยนี้ได้รับการรับรองจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ จากคณะกรรมการพิจารณาจริยธรรมการวิจัยในมนุษย์ มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย หมายเลข ว.334/2566 ลงวันที่ 21 สิงหาคม 2566

การวิเคราะห์ข้อมูล คณะผู้วิจัยใช้ข้อมูลจากการทบทวนวรรณกรรม และการสัมภาษณ์เชิงลึก (In-depth Interview) แล้วนำมาตรวจสอบข้อมูล และวิเคราะห์ข้อมูลตามเนื้อหา (Content Analysis) แล้วสรุปตามวัตถุประสงค์ที่ตั้งไว้

ผลการวิจัย

จากการทบทวนวรรณกรรมและการเก็บข้อมูลการสัมภาษณ์เชิงลึกแล้วนำมาวิเคราะห์เชิงพรรณนาสรุปผลตามวัตถุประสงค์ได้ดังนี้

1. ประวัติศาสตร์ความเป็นมาของเขตรมอรัตน์ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ เพชรบูรณ์ ผลการวิจัยพบว่าเขตรมอรัตน์ เป็นเขตรมชาติ มีความโดดเด่นเพราะเป็นภูเขาสูงโดดตั้งอยู่บนพื้นที่ราบลุ่ม ทำให้สามารถมองเห็นได้แม้จะอยู่ในระยะไกล เขตรมอรัตน์เป็นภูเขาที่สำคัญต่อเมืองศรีเทพตั้งแต่อดีตจนถึงปัจจุบัน เพราะมีความเชื่อว่าเป็นภูเขาศักดิ์สิทธิ์ตามความเชื่อของคนโบราณ ที่เชื่อในอำนาจของธรรมชาติ หรืออำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่มองไม่เห็น และด้วยความเชื่อเรื่องการเชื่อมต่อกับพลังอำนาจที่สามารถบันดาลให้เกิดสิ่งต่าง ๆ ทั้งดีและไม่ดีขึ้นได้ จึงถือได้ว่า

เป็นดินแดนศักดิ์สิทธิ์ของชาวศรีเทพในสมัยโบราณ หากพิจารณาตำแหน่งของเขามอรัตน์เมื่อเทียบกับตัวเมืองศรีเทพปัจจุบัน จะเห็นได้ว่าเขามอรัตน์ คือ ภูเขาที่อยู่กลางเมือง ไม่ได้เป็นภูเขาที่เป็นเขตแดนติดต่อกับอำเภออื่น นอกจากนี้ เขามอรัตน์ก็มีความสัมพันธ์กับโบราณสถานและเมืองศรีเทพ โดยพิจารณาจากแผนผังและการปลูกสร้างพระปรางค์และเจดีย์

ถึงแม้ว่าแนวคิดเรื่องภูเขาศักดิ์สิทธิ์ จะไม่ใช่ปัจจัยหลักในการตั้งถิ่นฐานหรือการก่อตั้งเมือง แต่สันนิษฐานว่าเขามอรัตน์เป็นปัจจัยสนับสนุนสำคัญ ที่เกี่ยวข้องกับความสำเร็จของคนในสมัยโบราณซึ่งมีส่วนเกี่ยวข้องกับการตั้งเมืองศรีเทพ เนื่องจากเขามอรัตน์อาจเคยถูกใช้เป็นจุดสังเกตทางภูมิศาสตร์ เพราะอยู่บนที่ราบลุ่มที่มองเห็นได้จากระยะไกล โดยที่ส่วนบนของเขามอรัตน์เกือบถึงยอด มีถ้ำที่ถูกตัดแปลงเป็นโบราณสถานภายใต้วัฒนธรรมทวารวดี โดยมีภาพพระพุทธรูปและพระโพธิสัตว์สลักอยู่บนแกนหินกลางถ้ำ และผนังถ้ำ ซึ่งเป็นที่ยืนยันได้ว่าเขามอรัตน์มีความสำคัญต่อความสำเร็จของคนในชุมชนศรีเทพ ซึ่งส่งผลให้ในภายหลังมีการเปลี่ยนแปลงรูปแบบของโบราณสถานให้หันหน้าเข้าสู่เขามอรัตน์ รวมถึงการสร้างพระปรางค์ตามศิลปะเขมรให้หันหน้าไปทางทิศตะวันตก เพื่อให้ตรงกับทิศทางการตั้งอยู่ของเขามอรัตน์ ซึ่งแตกต่างจากพระปรางค์แบบเขมรทั่วไป

2. ศิลปกรรมทางพระพุทธศาสนาของเขามอรัตน์ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ เพชรบูรณ์ ผลการวิจัยพบว่า ภายในถ้ำเขามอรัตน์มีแกนกลางที่เกิดจากหินย้อยเป็นแนวยาวลึกเข้าไปภายใน ส่วนที่เป็นผนังของแกนถ้ำเป็นที่แกะสลักประติมากรรมนูนต่ำ รูปพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ ธรรมจักรและเจดีย์ ประติมากรรมภายในถ้ำมอรัตน์สามารถจัดแบ่งได้ 3 กลุ่ม คือ

กลุ่มที่ 1 เป็นส่วนของแกนกลางของหินย้อยที่อยู่กลางถ้ำ ด้านหน้าสุดเป็นพระพุทธรูปยืนขนาดใหญ่ปางแสดงธรรม 2 พระหัตถ์ ยืนบนดอกบัว มีขนาดใหญ่ สูง 2.5 เมตร พระเศียรกว้าง 32 เซนติเมตร สูง 48 เซนติเมตร เบื้องซ้ายของพระพุทธรูปประธานถัดเข้าไปด้านใน มีพระพุทธรูปยืนอีก 2 องค์ ขนาดความสูง 1.5 เมตร เป็นพระพุทธรูปแสดงวิตรรกะมุทราทั้ง 2 พระหัตถ์ ทั้ง 2 องค์ ยืนเอียงตนเล็กน้อย พระเศียรกว้าง 14.50 สูง 30 เซนติเมตร มีเค้าโครงของส่วนพระอังสา ร่องรอยของพระหัตถ์ที่ยกขึ้นแสดงวิตรรกะทั้ง 2 พระหัตถ์ จีวรที่ตกเป็นวงโค้งแบบทวารวดี

กลุ่มที่ 2 ประกอบด้วย พระโพธิสัตว์สี่กร จำนวน 3 องค์ และพระพุทธรูปประทับนั่งปางสมาธิ ด้านข้างมีสลูบ 1 องค์ ซึ่งภายหลังการยึดคืนพระเศียรของพระโพธิสัตว์ทั้ง 3 เศียรแล้ว จึงได้ทราบว่า พระโพธิสัตว์อีกองค์หนึ่งถูกทำลายไปจนไม่สามารถหาได้ ทำให้พระเศียรของพระโพธิสัตว์ในประติมากรรมกลุ่มที่ 2 นี้ เหลือเศียร 1 พระเศียร

กลุ่มที่ 3 อยู่ในแถบของแกนกลางผนังถ้ำ เช่นเดียวกับ พระพุทธรูปยืน 3 องค์ แต่อยู่ถัดลึกเข้าไปด้านใน แบ่งเป็น 2 กลุ่ม คือ รูปสลักของพระโพธิสัตว์ 2 องค์ เป็นพระโพธิสัตว์สี่กร ทั้ง 2 องค์ จากลักษณะ พบว่าเป็นพระโพธิสัตว์ศรีอริยมตไตรยเพราะมีสัญลักษณ์ของสลูบที่มวยผมชัดเจน ส่วนองค์นอก สัญลักษณ์บนพระเศียรไม่ชัดเจนแต่คาดว่าเป็นพระโพธิสัตว์อวโลกิเตศวร

3. การวิเคราะห์พุทธศิลปกรรมของเขามอรัตน์ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ เพชรบูรณ์ ผลการวิจัยพบว่าประติมากรรมพระพุทธรูปภายในถ้ำเขามอรัตน์ ได้รับอิทธิพลทางศิลปะจากวัฒนธรรมทวารวดีแถบภาคกลาง (นครปฐม สุพรรณบุรี) โดยวิเคราะห์จากลักษณะของพระพักตร์ค่อนข้างเรียว พระขนงเป็นสันนูน ยาวต่อกันเป็นรูปปีกกา

พระเนตรโปนเหลือบต่ำ พระนาสิกโค้งแบะไม่มาก ริมพระโอษฐ์ลู่่างหนา ริมพระโอษฐ์บนบาง พระหนุมน การห่มจีวรคลุมเรียบไม่มีริ้ว แสดงวितตรกมุทรา 2 พระหัตถ์ และการนั่งแบบวีราสนะ (สมาธิ) ที่พบได้ทั่วไปในทวารวดีภาคกลาง แต่ก็มีบางส่วนที่ได้รับอิทธิพลจากทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ คือ ลักษณะของชายจีวรที่ผายออกด้านข้างและการปรากฏของแถบผ้าบนสบงระหว่างพระขงฆ์ทั้งสองข้าง รวมถึงมีพระพุทธรูปองค์หนึ่งที่แสดงวितตรกมุทราพระหัตถ์เดียว ส่วนอีกพระหัตถ์หนึ่งจับชายจีวร ซึ่งตรงกับลักษณะพระพุทธรูปทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แถบลุ่มน้ำชี

จากการเปรียบเทียบศิลปกรรมของประติมากรรมภายในถ้ำเขาอมรรัตน์กับแหล่งโบราณคดีอื่น ๆ จึงสามารถสรุปได้ว่า ศิลปกรรมของถ้ำเขาอมรรัตน์มีลักษณะเป็นศิลปะทวารวดีที่ได้รับอิทธิพลจากศูนย์กลางในภาคกลาง ขณะเดียวกันก็มีองค์ประกอบบางประการที่สะท้อนความสัมพันธ์ทางวัฒนธรรมกับพื้นที่ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ แสดงให้เห็นถึงบทบาทของเมืองศรีเทพในฐานะศูนย์กลางทางวัฒนธรรมและศาสนาที่มีการติดต่อกับชุมชนในภูมิภาคต่าง ๆ ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 12 - 15

จากที่กล่าวมาทั้งหมดจึงสามารถกำหนดอายุกลุ่มพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์จากเมืองศรีเทพและภาพสลักบนถ้ำอมรรัตน์ว่า ควรจะมีอายุอยู่ในช่วงราวกลางพุทธศตวรรษที่ 13 ถึงต้นพุทธศตวรรษที่ 15 โดยได้รับอิทธิพลจากทวารวดีภาคกลาง ภาคตะวันออกเฉียงเหนือ วัฒนธรรมเขมรไปจนถึงการออกแบบให้เป็นลักษณะเฉพาะของช่างตระกูลศรีเทพ

อภิปรายผล

1. ความเชื่อเรื่องการสร้างเมืองโดยอาศัยสิ่งศักดิ์สิทธิ์ เป็นความเชื่อที่เกิดขึ้นมาตั้งแต่สมัยโบราณ เป็นความเชื่อที่เกี่ยวกับผีหรือเทพเจ้าที่คอยปกป้องรักษาคนในชุมชนให้ปลอดภัยจากอันตราย โดยต้องทำการบวงสรวงต่ออำนาจศักดิ์สิทธิ์เป็นประจำทุกปี ซึ่งตรงกับแนวคิดมณฑลจักรวาลที่มีความสัมพันธ์กับการสร้างบ้านเมืองของ Beged, P. V. ที่กล่าวว่า การวางผังโครงสร้างเมืองก็เพื่อกำหนดพื้นที่วางรูปจัตุรัสกลางเมือง ถือว่าเป็นพื้นที่สำคัญที่สุดในมณฑลเรียกว่าพรหมสถาน จึงทำให้ก่อนสร้างเมือง ต้องพิจารณาความเหมาะสมของภูมิประเทศก่อน (Beged, P. V., 1978) สอดคล้องกับแนวคิดของ อนุรักษ์ ดีพิมาย ที่กล่าวว่า หนึ่งในแนวคิดของการสร้างเมือง คือ มีการเลือกที่ตั้งในพื้นที่ซึ่งสามารถสร้างศาสนสถานขนาดใหญ่ได้ และมีความสัมพันธ์กับแกนทิศของโบราณสถานอื่น ๆ ตามลักษณะมณฑลจักรวาล ดังนั้น เขาอมรรัตน์และเมืองศรีเทพจึงมีความสัมพันธ์กันในลักษณะของมณฑลจักรวาล (อนุรักษ์ ดีพิมาย, 2557)

เขาอมรรัตน์ เป็นเขาธรรมชาติ มีลักษณะพิเศษ คือ เป็นเขาลูกโดด อยู่บนพื้นที่ราบลุ่ม มองเห็นได้จากระยะไกล มีลักษณะภูมิประเทศที่โดดเด่นตามลักษณะของภูเขาศักดิ์สิทธิ์ สอดคล้องกับแนวคิดของ ศรีศักร วัลลิโภดม ที่กล่าวว่า ภูเขาที่มีลักษณะโดดเด่นหรือมีลักษณะพิเศษแตกต่างจากภูเขาอื่น มักถูกกำหนดให้เป็นที่สิงสถิตของอำนาจเหนือธรรมชาติ ซึ่งจัดเป็นปรากฏการณ์ความเชื่อสากลในภูมิภาคเอเชีย จึงมีความเป็นไปได้สูงว่า ก่อนการสร้างเมืองมีการคำนวณและวางแผนโดยคำนึงถึงเขาอมรรัตน์ไว้ก่อนแล้ว (ศรีศักร วัลลิโภดม, 2565)

โดยคณะผู้วิจัยทำการวิเคราะห์ถึงความสำคัญของเขามอรัตน์ไว้ 2 แนวทาง คือ

1.1 เขามอรัตน์ มีความสำคัญต่อการเลือกเป็นสถานที่ตั้งเมืองศรีเทพ โดยวิเคราะห์จาก การที่เมืองศรีเทพเกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 6 แต่การสร้างบ้านแปงเมือง เกิดขึ้นหลังการรับเอาอารยธรรมจากอินเดีย โดยการวางผังเมือง สร้างคูเมืองและศาสนสถาน ที่มีลักษณะสัมพันธ์กับทิศทางการตั้งอยู่ของเขามอรัตน์ โดยปรากฏว่าที่ตั้งของเมืองในและเมืองนอกที่แม้ว่าจะถูกสร้างต่างยุคสมัยกัน แต่ทั้งสองเมืองล้วนอยู่บนแกนทิศทางเดียวกันกับเขามอรัตน์

อีกประการหนึ่ง คือ เขามอรัตน์เป็นภูเขาลูกโดด มีความสูงโดดเด่น สามารถมองเห็นได้จากระยะไกล ทำให้เขามอรัตน์ถูกใช้เป็นจุดสังเกตในการเดินทางของผู้ที่เข้าออกเพื่อการค้าขายกับเมืองศรีเทพ สอดคล้องกับแนวคิดของ วลัยลักษณ์ ทรงศิริ ที่กล่าวว่า ด้วยลักษณะที่เป็นภูเขาลูกโดดที่สังเกตเห็นได้ง่าย หากมองจากพื้นที่ราบโดยรอบ ทำให้เขามอรัตน์กลายเป็นจุดสังเกตหนึ่งของนักเดินทางในสมัยโบราณที่มีจุดมุ่งหมายมายังเมืองศรีเทพหรือชุมชนโบราณที่อยู่ใกล้เคียง (วลัยลักษณ์ ทรงศิริ, 2542)

1.2 เขามอรัตน์ ไม่มีความสำคัญต่อการเลือกเป็นสถานที่ตั้งเมืองศรีเทพ โดยวิเคราะห์จากการนำความเชื่อเรื่องมณฑลจักรวาลมาใช้ในการเลือกที่ตั้งเมือง เขามอรัตน์ควรเป็นจุดศูนย์กลางของเมืองศรีเทพ ซึ่งสอดคล้องกับแนวคิดของ ชิตพล โปตะวัฒน์ ที่กล่าวว่า จักรวาลหนึ่ง จะประกอบด้วย เขาพระสุเมรุซึ่งถือเป็นศูนย์กลางจักรวาล ไม่ใช่อยู่นในทิศใดทิศหนึ่ง และเพื่อยืนยันได้ว่าเมืองศรีเทพยังสร้างไม่เสร็จ แต่ถูกทิ้งร้างไปก่อน ประกอบกับการตัดแปลงถ้ำบนเขามอรัตน์ให้เป็นศาสนสถาน ซึ่งเกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 13 ภายหลังจากสร้างเมืองศรีเทพราว 5 ศตวรรษ ถือว่าเป็นช่วงระยะเวลาที่นานหลังการสร้างเมืองสำเร็จ (ชิตพล โปตะวัฒน์, 2558)

และยังพบข้อมูลเรื่องการปรับเปลี่ยนทิศทางของประตูทางเข้าเขาค้างนอก ซึ่งถูกสร้างในราวพุทธศตวรรษที่ 11 - 12 จากทิศตะวันออกเป็นทิศตะวันตก โดยสันนิษฐานว่า เกิดขึ้นในราวพุทธศตวรรษที่ 13 ในเวลาเดียวกันกับการสร้างศาสนสถานในถ้ำเขามอรัตน์ โดยที่ปราสาทศรีเทพ และปราสาทสองพี่น้อง ซึ่งถูกสร้างในราวพุทธศตวรรษที่ 16 หลังรับเอาวัฒนธรรมเขมร กลับมีการสร้างประตูไว้ที่ทิศตะวันตกตรงกับเขามอรัตน์ ซึ่งผิดไปจากพระปราสาทแบบเขมรทั่วไป จึงเป็นไปได้ว่าเขามอรัตน์ เพิ่งได้รับความสำคัญหลังพุทธศตวรรษที่ 12 รวมถึงชื่อเขามอรัตน์ อาจถูกเรียกขึ้นมาภายหลังเนื่องจากคำว่า มอรัตน์ เป็นภาษาเขมร หมายถึง หินแก้ว ภายในถ้ำพบการแกะสลักประติมากรรมนูนต่ำ รูปพระพุทธรูป พระโพธิสัตว์ ธรรมจักรและเจดีย์ เมื่อวิเคราะห์จากลักษณะของพุทธศิลป์ พบว่า จัดอยู่ในยุคทวารวดีในราวพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 สอดคล้องกับแนวคิดของ ศักดิ์ชัย สายสิงห์ ที่กล่าวว่า พระพุทธรูปยืนที่สลักเป็นประติมากรรมนูนสูงในถ้ำเขามอรัตน์ พระหัตถ์ทั้งสองข้างแสดงวิตรรกมูทรา สวมจีวรห่มคลุม ชายจีวรตกลงมาเป็นเส้นโค้งพริ้วไหว ปลายจีวรบานออกด้านข้าง เป็นพระพุทธรูปศิลปะทวารวดีในช่วงพุทธศตวรรษที่ 13 - 14 (ศักดิ์ชัย สายสิงห์, 2554)

ประติมากรรมในถ้ำเขามอรัตน์เกือบทั้งหมด โดยเฉพาะพระเศียรและพระกรถูกสลักออกไปและติดตามกลับมาได้เพียงบางส่วน ทำให้ประติมากรรมภายในถ้ำไม่สมบูรณ์ หากต้องมีการพิจารณาพุทธศิลป์ต้องพิจารณาจากทั้งในถ้ำประกอบกับโบราณวัตถุที่นำกลับคืนมาได้และถูกเก็บไว้ภายในพิพิธภัณฑสถาน เมื่อวิเคราะห์จากพุทธศิลป์พบว่า เป็นพุทธศิลป์แบบมหายาน สอดคล้องกับแนวคิดของ อนุรักษ์ ดีพิมาย ที่กล่าวว่า พุทธศตวรรษที่ 13 - 15

ระบบการจัดการน้ำและพุทธสถานขนาดใหญ่สร้างขึ้นในสมัยนี้ งานศิลปกรรมส่วนใหญ่ล้วนสร้างขึ้นในคติพุทธศาสนา ฝ่ายมหายาน (อนุรักษ์ ดี พิมาย, 2563)

การสร้างศาสนสถานและสิ่งศักดิ์สิทธิ์บนภูเขาสูง ถือว่าเป็นการแสดงออกถึงการให้ความสำคัญกับภูเขาลูกนั้น เนื่องจากต้องใช้ความพยายามเป็นอย่างมากในการเดินทางเพื่อไปปรับเปลี่ยนถ้ำธรรมชาติบนภูเขาให้กลายเป็นศาสนสถาน ยังไม่นับรวมถึงความลำบากในการทำงานในที่แคบและมีด จึงถือได้ว่าการสร้างศาสนวัตถุบนเขามอรัตน์เป็นการพิสูจน์ถึงพลังความศรัทธาต่อพระพุทธศาสนาในสมัยนั้นได้เป็นอย่างดี

ในส่วนของพระพุทธรูปภายในถ้ำเขามอรัตน์ แสดงลักษณะเฉพาะของศิลปะทวารวดีอย่างแท้จริงทั้งลักษณะของพระพุทธรูปทำวัตรระกะ 2 พระหัตถ์ การครองจีวรห่มคลุม มีชายผ้าตกลงมาด้านหน้าเป็นรูปตัวยู ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะที่พบในพระพุทธรูปสมัยทวารวดีแถบภาคกลางเท่านั้น ส่วนการที่ชายจีวรด้านข้างของพระพุทธรูปยื่นแผ่ออกและเป็นริ้วซ้อนหลายชั้น สันนิษฐานว่าได้รับอิทธิพลจากศิลปะปาละ

เนื่องจากมีพระพักตร์ค่อนข้างแบน แบน ขมวดพระเกศาใหญ่ พระเนตรต่อกันเป็นสันคล้ายปีกกา อุษณิษะเตี้ย ไม่มีพระรัศมี ซึ่งตรงกับพุทธศิลป์ทวารวดีภาคกลาง แต่มีความแปลก คือ พระเนตรเหลือบลงต่ำ พระโอษฐ์ได้สัดส่วนไม่แฉะกว้างเหมือนศิลปะทวารวดีอื่น จึงเป็นไปได้ว่า ช่างศรีเทพเริ่มออกแบบพุทธศิลป์เพื่อให้เป็นเอกลักษณ์ของตนเอง สอดคล้องกับแนวคิดของ Beged, P. V. ที่กล่าวว่า ศิลปกรรมเมืองศรีเทพควรจัดเป็น สกุลช่างศรีเทพ เพราะมีรูปแบบเฉพาะโดยการผสมผสานศิลปะในศาสนาฮินดูและมหายาน มีความใกล้เคียงกับศิลปะทวารวดีศรีวิชัย และลพบุรี ที่ผสมผสานเข้าด้วยกัน จนกลายเป็นลักษณะเฉพาะที่ไม่เหมือนศิลปะในสกุลอื่น ดังนั้น ศิลปะภายในถ้ำเขามอรัตน์จึงอาจเรียกว่าเป็นศิลปะสกุลช่างศรีเทพได้ (Beged, P. V., 1978)

2. จากการศึกษาวิเคราะห์โดยการเปรียบเทียบลักษณะของพระพักตร์ จีวร อิริยาบถ ของประติมากรรมพุทธรูปในถ้ำเขามอรัตน์ พบว่า ได้รับอิทธิพลจากศิลปะทวารวดี คือ มีพระพักตร์ที่ค่อนข้างเรียว พระขนงเป็นสันนูนยาวต่อกันเป็นรูปปีกกา พระเนตรโปนเหลือบต่ำ พระนาสิกโด่ง แฉะไม่มาก ริมพระโอษฐ์ล่างหนา ริมพระโอษฐ์บนบาง พระหนุมน ทำให้มีพระพักตร์สวยงามคล้ายสตรี มีความใจดี ไม่ดุร้าย แตกต่างจากพระพุทธรูปเขมรที่นิยมสร้างพระพักตร์ของพระพุทธรูปให้มีความถมึงทึง สอดคล้องกับแนวคิดของ งามพรรณ เทพทา ที่กล่าวว่า พระพุทธรูปศิลปะลพบุรี (ขอม) มักมีรูปพระโอษฐ์เรียวยาว แต่ค่อนข้างหนาและแฉะอยู่ในอาการยิ้มพระโอษฐ์ พระนาสิกป้านและใหญ่ พระเนตรโปน พระหนุเหลี่ยม เข้าใจว่าต้องการให้มีพระพักตร์เหมือนกษัตริย์เขมร ทำให้พระพักตร์ของพระพุทธรูปถ้ำมอรัตน์ มีความสวยงามและสมส่วนกับขนาดของใบหน้า (งามพรรณ เทพทา, 2559) (สวยงามไม่ขอตัด เพราะการเปรียบเทียบหน้าสตรี)

สิ่งที่มีความเกี่ยวข้องกับพุทธศิลป์แบบทวารวดีอีกประการหนึ่ง คือ การครองจีวรห่มคลุมเรียบ ไม่มีริ้ว มีชายผ้าตกลงด้านหน้าเป็นรูปตัวยู ชายจีวรด้านข้างแผ่ออกและเป็นริ้วซ้อนหลายชั้น ปรากฏแถบผ้าบนสบระหว่างพระขงฆ์ทั้งสองข้าง ซึ่งได้รับอิทธิพลมาจากศิลปะปาละ สอดคล้องกับแนวคิดของ สุภัทรดิศ ดิศกุล ที่กล่าวว่าต่างครองจีวรบางแนบติดกับพระองค์ โดยไม่ได้นำแบบอย่างพระวรกายที่อ้วน เตี้ย พระเศียรใหญ่ พระพักตร์หนา มาด้วย นอกจากนี้ ยังมีการแบ่งช่องพระเกศา ซึ่งพบในพระพุทธรูปจากบ้านดอนขวาง ส่วนชายจีวรผายออกด้านข้าง มีลักษณะคล้ายกับพระพุทธรูปในกลุ่มทวารวดีภาคตะวันออกเฉียงเหนือ ซึ่งพบในพระพุทธรูปแถบลุ่มน้ำชีและลุ่มน้ำมูล โดยเฉพาะกลุ่มพระพุทธรูปสำริดจากประโคนชัยและศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร (สุภัทรดิศ ดิศกุล, 2534)

จากพระอิริยาบถที่ยืนเอียงตัวเล็กน้อย (ตรีภังค์) และลักษณะของพระเกศาที่ม้วนเป็นชั้นพร้อมสวมขุมาวมงกุฎ ถือเป็นลักษณะเฉพาะของพระโพธิสัตว์ทวารวดี ส่วนลักษณะของผ้านุ่งก็แสดงให้เห็นความเกี่ยวข้องกับศิลปะเขมรสมัยก่อนเมืองพระนคร ส่วนลักษณะของการแสดงมุทราของพระโพธิสัตว์ภายในถ้ำอมรรัตน์ อาจมีความเกี่ยวข้องกับพุทธศิลป์เขมรสมัยเมืองพระนคร แบบบาเค็ง หรือ พุทธศิลป์ดังกล่าวอาจถูกตีความขึ้นมาใหม่ของช่างสกุลศรีเทพเอง

องค์ความรู้ใหม่

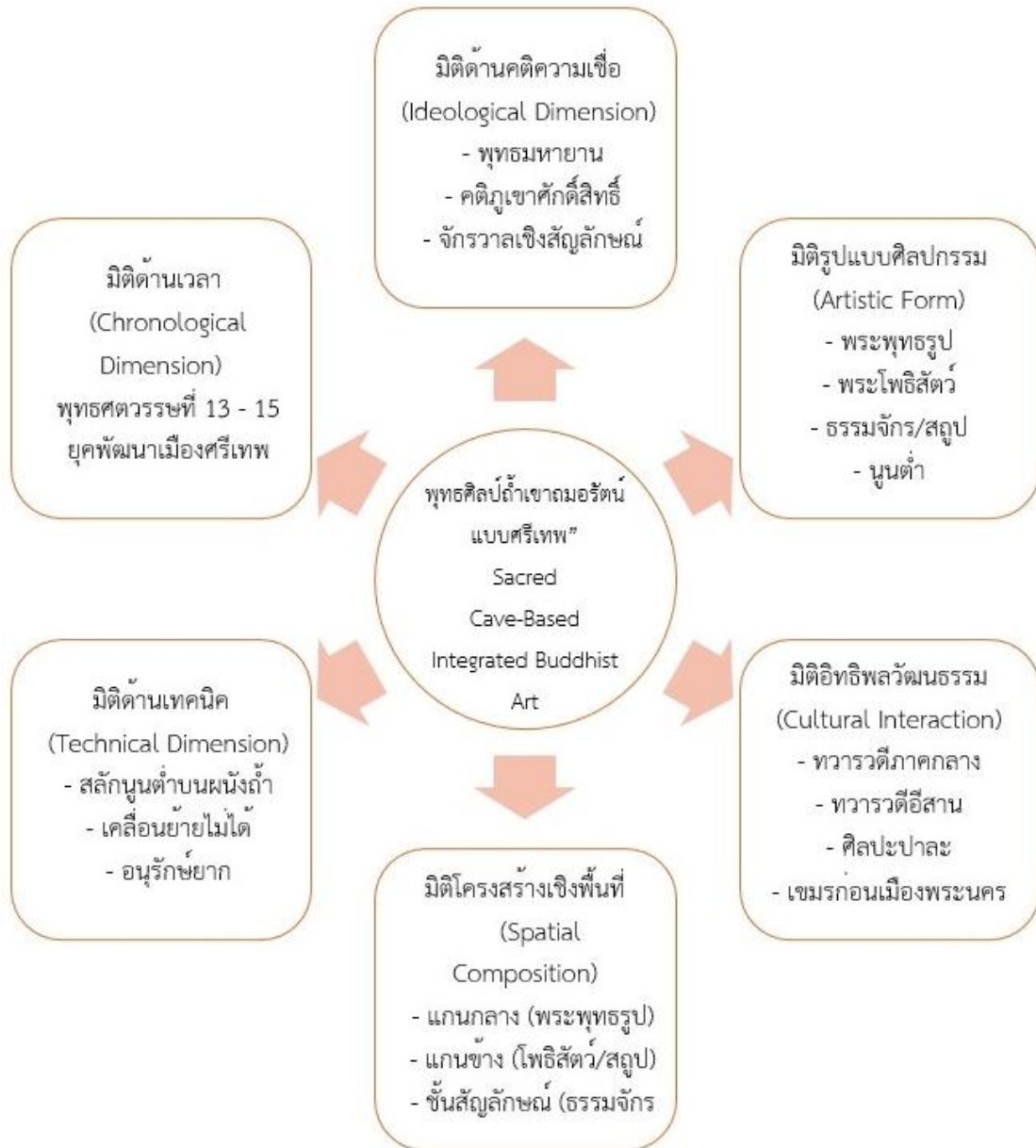
จากการวิจัย พบความสัมพันธ์ระหว่างการสร้างเมืองที่มีต่อภูเขาศักดิ์สิทธิ์ ดังนี้ ในการสร้างบ้านเมืองจะคำนึงถึงปัจจัย 2 ส่วน คือ ปัจจัยหลักในการกำหนดพื้นที่ ได้แก่ ขนาดของพื้นที่ที่มีความเหมาะสม เพียงพอต่อการสร้างเมือง มีการคมนาคมสะดวก เช่น ใกล้ลำน้ำ หรือทะเล และมีความปลอดภัยจากภัยธรรมชาติและ การรุกราน

องค์ความรู้ใหม่จากการวิจัยครั้งนี้สามารถสังเคราะห์เป็น โมเดลความสัมพันธ์เชิงพื้นที่ศักดิ์สิทธิ์เขามอรัตน์ ซึ่งแสดงให้เห็นว่า เขามอรัตน์ มิได้เป็นเพียงพื้นที่ที่มีพุทธศิลปกรรมภายในถ้ำเท่านั้น แต่ยังทำหน้าที่เป็น “ศูนย์กำหนดทิศทางทางจิตวิญญาณของเมือง” (Spiritual Compass) ที่มีอิทธิพลต่อพัฒนาการของ เมืองโบราณศรีเทพ ในสามมิติสำคัญ ได้แก่

มิติกายภาพ (Physical Dimension) เขามอรัตน์ทำหน้าที่เป็นภูมิประเทศสำคัญที่มีบทบาทเป็นจุดสังเกต (Landmark) ของพื้นที่ และมีอิทธิพลต่อการกำหนดตำแหน่งของเมืองและศาสนสถาน โดยสอดคล้องกับปัจจัยหลักของการสร้างเมือง ได้แก่ ความเหมาะสมของพื้นที่ ความสะดวกด้านการคมนาคม เช่น การอยู่ใกล้แหล่งน้ำ และความปลอดภัยจากภัยธรรมชาติหรือการรุกราน

มิติคติความเชื่อ (Cosmological Dimension) ภูเขาถูกยกระดับให้เป็น “ภูเขาศักดิ์สิทธิ์” ตามคติจักรวาลวิทยาทางศาสนา โดยเชื่อว่าเป็นพื้นที่ที่เชื่อมโยงระหว่างโลกมนุษย์กับพลังเหนือธรรมชาติ ส่งผลให้มีการสร้างศาสนสถานและศิลปกรรมทางศาสนาในบริเวณดังกล่าว เพื่อแสดงถึงการสถิตของสิ่งศักดิ์สิทธิ์และเทพผู้ปกป้องรักษาเมือง แนวคิดดังกล่าวปรากฏอย่างชัดเจนในบริบทของ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ซึ่งสะท้อนผ่านโครงสร้างศาสนสถานที่มีสัมพันธ์กับแนวคิดมณฑลจักรวาล

มิติสุนทรียภาพทางศิลปกรรม (Aesthetic Dimension) การสร้างพุทธศิลปกรรมภายในถ้ำของเขามอรัตน์ สะท้อนถึงพัฒนาการของศิลปกรรมทวารวดีในพื้นที่ และนำไปสู่การก่อรูปของอัตลักษณ์ทางศิลปะที่เรียกว่า “สกุลช่างศรีเทพ” ซึ่งเป็นลักษณะเฉพาะของศิลปกรรมในภูมิภาคนี้

ภาพที่ 1 ความสัมพันธ์ระหว่างพุทธศิลป์เขามอรัตน์แบบศรีเทพ

สรุปและข้อเสนอแนะ

การศึกษาวิจัย เป็นการศึกษาถึงประวัติ ความเป็นมา ความสำคัญของเขามอรัตน์ที่มีต่อเมืองโบราณศรีเทพ ทั้งในอดีตและปัจจุบัน ตลอดจนศึกษาศิลปกรรมทางศาสนาที่ถูกสลักไว้ในถ้ำมอรัตน์ เพื่อเก็บรวบรวมข้อมูล สำหรับการจัดทำชุดความรู้เกี่ยวกับพุทธศิลปกรรมภายในถ้ำมอรัตน์ ซึ่งจะช่วยให้เกิดการศึกษาอย่างเป็นรูปธรรม อันจะยังผลให้เกิดแนวทางในการอนุรักษ์พุทธศิลปกรรมอย่างเป็นลักษณะ คณะผู้วิจัยจึงมีข้อเสนอแนะ ดังนี้

- 1) ควรศึกษาแนวทางในการจัดทำชุดความรู้พุทธศิลปกรรมเขามอรัตน์ อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ และ
- 2) ควรศึกษาแนวทางในการอนุรักษ์พุทธศิลปกรรมเขามอรัตน์ เพื่อให้เกิดการรักษา ซ่อมแซม และพัฒนาเป็น แหล่งเรียนรู้ทางประวัติศาสตร์ศิลปะ งานวิจัยยังมีส่วนช่วยส่งเสริมการตระหนักรู้ถึงคุณค่าของพุทธศิลปกรรม

ในฐานะมรดกทางวัฒนธรรมของชาติ โดยเฉพาะอย่างยิ่งในบริบทของการอนุรักษ์แหล่งมรดกโลกที่เกี่ยวข้องกับอุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ ซึ่งได้รับการยอมรับในระดับนานาชาติ การศึกษาค้นคว้าครั้งนี้จึงไม่เพียงแต่สร้างองค์ความรู้ทางวิชาการเท่านั้น แต่ยังมีบทบาทสำคัญในการสนับสนุนการอนุรักษ์และการถ่ายทอดคุณค่าทางศิลปวัฒนธรรมสู่สาธารณชนในระยะยาว

เอกสารอ้างอิง

- กรมศิลปากร. (2550). อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ. กรุงเทพมหานคร: รุ่งศิลป์การพิมพ์.
- งามพรรณ เทพทา. (2559). ศิลปกรรมกับพัฒนาการทางสังคม และวัฒนธรรมของเมืองโบราณสมัยทวารวดีในจังหวัดลพบุรี ในช่วงพุทธศตวรรษที่ 11-16. ใน วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาประวัติศาสตร์ศิลปะ. มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- ชิตพล โปตะวัฒน์. (2558). น้ำ: สัญลักษณ์ในงานสถาปัตยกรรมของไทย. ใน วิทยานิพนธ์สถาปัตยกรรมศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาสถาปัตยกรรม. มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- วลัยลักษณ์ ทรงศิริ. (2542). ถมอรรัตน์ เขาศักดิ์สิทธิ์ของเมืองศรีเทพ. เรียกใช้เมื่อ 14 กุมภาพันธ์ 2569 จาก <https://lek-prapai.org/home/view.php?id=787>
- วิชัย ตันกิตติกร. (2534). ชุมชนก่อนเมืองศรีเทพ. เพชรบูรณ์: อุทยานประวัติศาสตร์ศรีเทพ.
- ศรีศักร วัลลิโภดม. (2560). พุทธศาสนาและความเชื่อในสังคมไทย. กรุงเทพมหานคร: มูลนิธิเล็ก - ประไพ วิริยะพันธ์.
- _____. (2565). ภูเขาศักดิ์สิทธิ์ สัมพันธ์กับอำนาจศักดิ์สิทธิ์ที่สูงสุดของท้องถิ่นและจักรวาล. เรียกใช้เมื่อ 14 กุมภาพันธ์ 2569 จาก https://www.silpa-mag.com/culture/article_16840
- ศักดิ์ชัย สายสิงห์. (2554). พระพุทธรูปสำคัญและพุทธศิลป์ในดินแดนไทย. กรุงเทพมหานคร: เมืองโบราณ.
- สุภัทรดิศ ดิศกุล. (2534). ศิลปะอินเดีย. (พิมพ์ครั้งที่ 3). กรุงเทพมหานคร: องค์การค้าของคุรุสภา.
- อนุรักษ์ ดีพิมาย. (2557). โบราณสถานเขาค้างนอก: ลำดับอายุสมัยและแนวคิดในการก่อสร้าง. ใน วิทยานิพนธ์ศิลปศาสตรมหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดีสมัยประวัติศาสตร์. มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- _____. (2563). พัฒนาการทางวัฒนธรรมของเมืองศรีเทพในฐานะเมืองตอนในช่วงก่อนพุทธศตวรรษที่ 19. ใน วิทยานิพนธ์ปรัชญามหาบัณฑิต สาขาวิชาโบราณคดี. มหาวิทยาลัยศิลปากร.
- Begeed, P. V. (1978). Ancient and Mediaeval Town Planning in India. Delhi: Sagar Publication.